

มิติใหม่ที่ทำหายกับการพัฒนาความยั่งยืนของระบบเกษตรและวิถีชีวิตชุมชนชนบท

พฤษฯ ยิบมันตะสิริ¹

บทคัดย่อ

เกษตรยั่งยืนมีหลักคิดและปฏิบัติที่สอดคล้องกับปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งให้ความสำคัญกับการจัดการทรัพยากรที่มีอยู่อย่างชาญฉลาด มีการพัฒนาอย่างเป็นขั้นตอน เน้นการพึ่งตนเอง ทำงานระดับชุมชน และสร้างภาคีพันธมิตรกับองค์กรภายนอก บทความนี้ได้หยิบยกกรณีศึกษาทางานวิจัยเกษตรในท้องถิ่น และศึกษาชุมชนปฏิบัติเพื่อสะท้อนแนวคิด “เกษตรเพื่อชีวิต” ประกอบด้วย 5 กรณีศึกษา ได้แก่ 1. การพึ่งตนเองด้านพันธกรรมพืช สัตว์ และประมง 2. การสร้างภาคีพันธมิตรเพื่อสร้างความมั่นคงด้านการตลาด 3. ชุมชนปฏิบัติในเศรษฐกิจพอเพียง 4. โครงสร้างประชากรกับความยั่งยืนของระบบเกษตร และ 5. แรงงานจ้างภาคเกษตร พร้อมทั้งนำเสนอประเด็นวิจัยเชิงพัฒนา

คำสำคัญ : เกษตรยั่งยืน เกษตรเพื่อชีวิต เศรษฐกิจพอเพียง เกษตรพันธสัญญา แรงงานจ้างภาคเกษตร

บทนำ

ระบบเกษตรยั่งยืนเป็นตัวอย่างที่ดีที่แสดงให้เห็นถึงความซับซ้อนของระบบ เนื่องจากผู้ที่เกี่ยวข้องมีหลายกลุ่มที่มีวัตถุประสงค์แตกต่างกัน เกณฑ์ที่ใช้วัดสมรรถนะหรือผลที่ได้รับจากระบบเกษตรยั่งยืนมีหลายหลักเกณฑ์ ดังนั้น ผู้ปฏิบัติด้านเกษตรยั่งยืนจึงเชื่อแนวคิดด้านองค์รวม (holism) ซึ่งเน้นการทำงานร่วมกันขององค์ประกอบที่หนุนเสริมซึ่งกันและกันมากกว่าแนวคิดแยกส่วนย่อย (reductionism) ทางปฏิบัตินักวิชาการเกษตรยั่งยืนจึงพยายามสนับสนุนการขับเคลื่อนหลายกิจกรรมที่สัมพันธ์กันทั้งเชิงโครงสร้างและบทบาทให้เกิดขึ้นเป็นกระบวนการ โดยเชื่อว่าการขับเคลื่อนระดับกลุ่มพร้อมๆ กัน จะเกิดการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริงและการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างสมาชิกภายในกลุ่มจะสร้างปรากฏการณ์ใหม่ ซึ่งพัฒนาเป็นทางเลือกที่จะทำให้กลุ่มก้าวทันกับการเปลี่ยนแปลงจากสภาวะความกดดันจากภายนอกได้อย่างรู้เท่าทัน

เกษตรยั่งยืนจึงถูกเสนอให้เป็นทางออกเชิงปฏิบัติหนึ่งของปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง เพราะเกษตรยั่งยืนให้ความสำคัญกับการจัดการบนฐานของศักยภาพที่มีอยู่และบนความรู้ที่มีอยู่ภายใน ในขณะที่เดียวกันมีขีดความสามารถที่จะผนวกความรู้จากภายนอก ผ่านการคัดกรอง ทดสอบ ผสมผสาน นำมาปรับใช้จนเกิดสัมฤทธิ์ผล บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อนำเสนอผลการติดตามงานวิจัยในท้องถิ่น และงานศึกษาชุมชนปฏิบัติของกลุ่มเกษตรกรต่างๆ ในรอบปี 2548-49 เพื่อทบทวน สร้างความเข้าใจ และความเป็นไปได้ของการพัฒนาทางเลือก

การวิจัยท้องถิ่นและศึกษาชุมชนปฏิบัติด้านเกษตรเพื่อสะท้อนถึงแนวคิด “เกษตรเพื่อชีวิต” ได้คัดเลือกงานวิจัยและศึกษาชุมชนที่มีเป้าหมายเพื่อการพึ่งตนเองโดยผ่านกระบวนการกลุ่ม ทางเลือกที่สร้างความมั่นคงให้กับอาชีพเกษตร ทางเลือกของชุมชนเกษตรที่ด้อยโอกาส และทางเลือกของชุมชนเกษตรที่ก้าวทันกับการเปลี่ยนแปลงจากภายนอก ซึ่งประกอบด้วย 1) การพึ่งตนเองด้านทรัพยากรพันธกรรมพืชและสัตว์ 2) การสร้างภาคีพันธมิตรกับ

¹ ศูนย์วิจัยเพื่อเพิ่มผลผลิตทางเกษตร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

การพัฒนาผู้การพึ่งตนเองด้านเมล็ดพันธุ์ข้าว ในทางปฏิบัติระบบเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชนควรประกอบด้วย 3 กลุ่ม ได้แก่ กลุ่มที่ 1 ผลิตเมล็ดพันธุ์คัด ทำการคัดเลือกทรงดีในแปลงเมล็ดพันธุ์ และปลูกทรงต่อแนวในฤดูถัดไป ถ้าหากไม่มีการปลอมปนรวบรวมเมล็ดเป็นพันธุ์คัด กลุ่มนี้จำเป็นต้องเป็นเกษตรกรที่มีความตั้งใจและปฏิบัติตามขั้นตอนการคัดเลือกและผลิตเมล็ดพันธุ์คัดทุกกระบวนการ สมาชิกไม่จำเป็นต้องมีมาก กลุ่มที่ 2 เป็นกลุ่มผลิตเมล็ดพันธุ์หลัก โดยนำเมล็ดพันธุ์คัดจากกลุ่มที่ 1 ปลูกขยาย กลุ่มนี้อาจกระจายเมล็ดคัดให้กับกลุ่มเครือข่ายที่มีเป้าหมายและศักยภาพใกล้เคียงกันเพื่อผลิตพันธุ์หลัก และกลุ่มที่ 3 เป็นกลุ่มผลิตเมล็ดพันธุ์ขยายโดยนำเมล็ดพันธุ์หลักจากกลุ่มที่ 2 ปลูกขยายในแปลงใหญ่เพื่อจำหน่ายให้ชุมชนในท้องถิ่น บทบาทของศูนย์ขยายพันธุ์พืชหรือศูนย์และสถานีข้าว คือ การติดตามและเสริมทักษะด้านการตรวจสอบคุณภาพเมล็ดพันธุ์ เพื่อสร้างความมั่นใจให้กับสมาชิกในชุมชน และรับรองคุณภาพเมล็ดพันธุ์ของชุมชน

นอกจากข้าวยังมีพืชใดที่มีการจัดตั้งศูนย์เมล็ดพันธุ์¹ แต่ศูนย์ขยายพันธุ์พืชมีโครงการที่ “ว่าจ้าง” ให้กลุ่มเกษตรกรผลิตเมล็ดพันธุ์พืชไร่ เช่น ถั่วเหลือง ถั่วลิสง และถั่วเขียว โดยศูนย์ขยายพันธุ์พืชจะรับซื้อในราคาประกันตามคุณภาพที่กำหนด

สำหรับเมล็ดพันธุ์ข้าวโพด ปัจจุบันเกษตรกรผู้ปลูกข้าวโพดได้หันมาใช้พันธุ์ลูกผสม ซึ่งเกือบทั้งหมดเป็นของบริษัทข้ามชาติที่มีเครือข่ายในประเทศไทย เช่น มอนซานโต้ แบริทิค และไพโอเนียร์ เป็นต้น เมล็ดพันธุ์ข้าวโพดลูกผสมของกรมวิชาการเกษตร หรือ ของมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ถึงแม้ผลการทดสอบจะไม่แตกต่างกันของบริษัท และมีราคาสูงกว่าของบริษัทเอกชน แต่เกษตรกรไม่มีโอกาสเข้าถึงได้อย่างสะดวก ทำให้การใช้ไม่แพร่หลาย

ส่วนการเลี้ยงไก่ สุกร และประมง ปัจจุบันได้กลายเป็นอุตสาหกรรมที่มีระบบผูกขาดโดยบริษัทเอกชน ตั้งแต่พันธุ์ เวชภัณฑ์ อาหาร และตลาด ทำให้เกษตรกรผู้เลี้ยงในระบบตกอยู่ภายใต้สภาพถูกเอาเปรียบจาก “เกษตรกรพันธะสัญญา” รูปแบบต่างๆ โดยภาพรวมแล้วไม่แตกต่างกับผู้รับจ้างขายแรงงานทางเกษตร

การสร้างภาคีพันธมิตรกับภาคเอกชน เพื่อขยายการตลาด

ขั้นตอนสุดท้ายของเกษตรทฤษฎีใหม่ คือ การอยู่ร่วมกันและแบ่งสรรผลประโยชน์ที่เป็นธรรมระหว่างผู้ผลิตกับผู้ประกอบการภาคเอกชนจากภายนอก เป็นการทำงานร่วมกัน (cooperate) เพื่อเสริมสร้างขีดความสามารถในการจัดการกับการเปลี่ยนแปลง เกษตรกรรวมกลุ่มกันผลิตวัตถุดิบที่มีคุณภาพได้มาตรฐานและจัดส่งในปริมาณที่ต้องการให้กับบริษัทได้ทันเวลาด้วยความต้องการ โดยที่บริษัทเอกชนมีเครือข่ายธุรกิจที่กว้างขวาง สามารถจัดส่งผลิตภัณฑ์ที่มีคุณภาพ และสามารถสืบสาวถึงแหล่งผลิตที่ผ่านกระบวนการผลิตตามวิถีเกษตรที่ดีและเหมาะสม (Good Agricultural Practice, GAP) ทั้งเกษตรกรผู้ผลิตและผู้ประกอบการภาคเอกชนมีความสัมพันธ์ที่พึ่งพาซึ่งกันและกัน (interdependence) ภายใต้ความสัมพันธ์ที่โปร่งใส มีความรับผิดชอบร่วมกันและการแบ่งปันผลประโยชน์ที่เป็นธรรม คาดว่าพันธะสัญญาของระบบเกษตรจะสามารถช่วยให้เกษตรกรรายย่อยมีส่วนร่วมในกระบวนการห่วงโซ่อาหาร (food chain) ในระบบเศรษฐกิจโลกาภิวัตน์

สถาบันธนาคารแห่งเอเชีย (Asian Development Bank Institute, ADBI) ได้ทำการวิจัยเกษตรพันธะสัญญากับการแก้ไขปัญหาความยากจน โดยมีสมมุติฐานว่าเกษตรพันธะสัญญาซึ่งบริษัทมีข้อตกลงโดยตรงกับ

¹ โครงการพระราชดำรินบางพื้นที่ในภาคเหนือตอนบน เช่น อ.พร้าว จ.เชียงใหม่ ได้มีการสนับสนุนให้ครัวเรือนเกษตรกรผลิตเมล็ดพันธุ์ถั่วเหลืองไว้ใช้เอง

เกษตรกรในการจัดซื้อที่ราคาประกัน ให้บริการทางด้านตลาด สินค้าวัสดุการผลิต ตลอดจนการถ่ายทอดเทคโนโลยีการผลิต จะสนับสนุนให้เกษตรกรสามารถผลิตสินค้าเกษตรที่มีมูลค่าสูงและมีความเสี่ยงได้ เกษตรพันธะสัญญาสร้างโอกาสให้เกษตรกรรายย่อยเข้าถึงตลาดได้ และสามารถนำไปสู่การลดภาวะความยากจน (www.adbi.org) อย่างไรก็ตาม บทบาทและผลกระทบของเกษตรพันธะสัญญาต่อวิถีชีวิตของเกษตรกรรายย่อยยังคงเป็นที่ถกเถียงระหว่างฝ่ายที่เอนเอียงมาทางธุรกิจเกษตร ซึ่งมองว่าเกษตรพันธะสัญญาสร้างโอกาสให้เกษตรกรเข้าถึงแหล่งทุนตลาด และเทคโนโลยีได้อย่างมีประสิทธิภาพมากกว่าเกษตรแบบอิสระที่เกษตรกรจำต้องแสวงหาตลาดด้วยตนเอง ในขณะที่ฝ่ายคัดค้านมองเห็นว่าเกษตรพันธะสัญญาเป็นกระบวนการขวยโอกาสตัดวงจรผลประโยชน์จากเกษตรกรด้วยโอกาสโดยที่เกษตรกรไม่มีทางเลือก และบริษัทเป็นฝ่ายได้เปรียบโดยไม่จำเป็นต้องรับผิดชอบต่อสวัสดิการของเกษตรกร (Watts, 1994, บุศรา และคณะ 2549)

การสร้างภาคีพันธมิตรกับภาคเอกชนในรูปแบบของเกษตรพันธะสัญญา เช่น การเลี้ยงไก่ไข่และไก่เนื้อ การเลี้ยงสุกร และการเลี้ยงปลาในกระชัง ทั่วทุกภาคของประเทศเกษตรกรมีสถานะเป็นผู้ขายแรงงาน รับจ้างเลี้ยง ในขณะที่บริษัทไม่ได้รับผิดชอบสวัสดิการโดยเฉพาะภาวะความเสี่ยงทางด้านสุขภาพอันเกิดจากการประกอบอาชีพเกษตรและประมงดังกล่าวข้างต้น กลไกของรัฐอ่อนแอไม่สามารถทำหน้าที่เป็นผู้เจรจาไกล่เกลี่ยสร้างความเป็นธรรมให้กับเกษตรกรผู้ผลิตได้ การพัฒนาเทคโนโลยีด้านการเลี้ยงไก่ สุกร และการเลี้ยงปลาในกระชัง หน่วยงานของรัฐไม่สามารถที่เสนอทางเลือกเทคโนโลยีการผลิตที่ก้าวหน้ากว่าภาคเอกชน เช่น พันธุ์ไก่ สุกร หรือ พันธุ์ปลา ตลอดจนอาหารที่เกษตรกรสามารถนำไปปรับใช้ได้ ทำให้เกษตรกรที่เลือกประกอบอาชีพในการเลี้ยงไก่ สุกร และการเลี้ยงปลาในกระชังจำต้องพึ่งพิงบริษัทเอกชนทั้งในด้านเทคโนโลยีการผลิตและตลาด เกษตรกรลงทุนสูงและเผชิญกับความเสียหายด้านการผลิตสูง ในขณะที่ไม่มีกำลังต่อรองด้านราคาและตลาด ความล้มเหลวด้านการผลิตจึงนำไปสู่การเป็นหนี้สินของเกษตรกร

เกษตรพันธะสัญญาที่มีการร่วมลงทุนระหว่างเกษตรกรและผู้ประกอบการในรูปแบบของสหกรณ์และวิสาหกิจชุมชนมีโอกาสที่จะสร้างความเป็นธรรมให้กับเกษตรกรได้มากกว่า เช่น ระบบการผลิตการตลาดข้าวอินทรีย์ของกลุ่มข้าวอินทรีย์นาโส อำเภอกุดชุม จังหวัดยโสธร เป็นต้น

ชุมชนรวมตัวกำหนดยุทธศาสตร์เศรษฐกิจพอเพียงทุกระดับ

ในการผลักดันปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงสู่ภาคปฏิบัติ นักคิดหลายท่านได้ให้ความสำคัญกับการรวมตัวของชุมชนเพื่อดำเนินกิจกรรมร่วมกัน โดยแบ่งบทบาทหน้าที่ของทุกฝ่ายทุกส่วนตามศักยภาพของสมาชิกอย่างลงตัว (เสรี, 2549) สลัดวิธีคิดแบบพึ่งพิง เลิกขอรับความช่วยเหลือจากภายนอก หันมาพัฒนาศักยภาพในการพึ่งตนเอง ความสำเร็จของกระบวนการดังกล่าว ส่วนหนึ่งคงต้องมีกระบวนการเปลี่ยนวิธีคิด ปฏิบัติจริงให้ประจักษ์เพื่อเป็นตัวอย่าง สนับสนุนให้สมาชิกเข้ามามีส่วนร่วมอย่างเท่าเทียม ซึ่งนักขับเคลื่อนประชาสังคมมักจะให้ความสำคัญกับธรรมาภิบาลขององค์กร

กรณีตัวอย่างที่แสดงให้เห็นศักยภาพของชุมชนเพื่อพัฒนาสู่การพึ่งตนเอง คือ กลุ่มข้าวอินทรีย์ ตำบลนาโส อำเภอกุดชุม จังหวัดยโสธร ซึ่งชุมชนได้ร่วมกันเลิกระบบการผลิตข้าวแบบพึ่งพิงปัจจัยการผลิตภายนอก เช่น ปุ๋ยเคมี และสารกำจัดศัตรูพืชมาเป็นระบบการผลิตข้าวอินทรีย์ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2537 เป็นต้นมา โดยมีองค์กรพัฒนาเอกชนและกรีนเนทเป็นที่ปรึกษาและจัดการตลาดต่างประเทศ จนในที่สุดระบบการผลิตข้าวอินทรีย์ได้รับมาตรฐานรับรองจากองค์กรในเครือข่าย IFOAM ปัจจุบันสมาชิกผู้ปลูกข้าวอินทรีย์ของกลุ่มตำบลนาโสมีประมาณ 200 ครอบครัว

ผลิตข้าวอินทรีย์ในราคาประกัน 10 บาท ต่อกิโลกรัม โดยมีสมาชิกของชุมชนเป็นคณะกรรมการบริหารโรงสีข้าวชุมชนดำเนินธุรกิจกับผู้ประกอบการส่งออกต่างประเทศ (กรีนเนท) ในปี 2548-49 เนื่องจากปริมาณการผลิตมากกว่าความสามารถในการส่งออก ส่วนหนึ่งเกิดจากการแข่งขันด้านตลาดของข้าวอินทรีย์ที่ทวีความรุนแรง คณะกรรมการได้เริ่มขยายการกระจายข้าวอินทรีย์สู่ตลาดภายในประเทศโดยทำการตลาดผ่านไฮเปอร์มาร์เก็ต ในขณะเดียวกันคณะกรรมการบริหารได้ชะลอการขยายจำนวนสมาชิกและพื้นที่ปลูกจนกว่าตลาดภายในและภายนอกมีช่องทางที่ชัดเจน

คณะกรรมการบริหารได้กระตุ้นให้สมาชิกหันมาให้ความสำคัญกับความมั่นคงทางอาหาร การพึ่งตนเองด้านเศรษฐกิจของครัวเรือนมากยิ่งขึ้น โดยรณรงค์และสนับสนุนให้สมาชิกใช้ประโยชน์ที่ดินปลูกพืชไม่น้อยกว่า 30 ชนิด โดยกำหนดให้ 29 ชนิดเป็นพืชอาหารและสมุนไพร และอีกชนิดหนึ่งเป็นพืชพลังงาน (เช่น สบู่ดำ) เพื่อสกัดใช้เป็นส่วนผสมในการผลิตพลังงานเชื้อเพลิงในอนาคต

การรวมกลุ่มเพื่อกำหนดยุทธศาสตร์เศรษฐกิจพอเพียงโดยยึดอาชีพเกษตรเป็นหลักของชุมชนตำบลนาโผ อำเภอกุดชุม ได้แสดงให้เห็นถึงพลังชุมชนที่สามารถกำหนดกิจกรรมสร้างสรรค์อย่างต่อเนื่อง กิจกรรมการผลิตข้าวอินทรีย์และโรงสีข้าวชุมชนทำให้คนทำงานและกลุ่มเข้มแข็งมากขึ้น สมาชิกมีความรู้สึกเป็นเจ้าของ ทุกฝ่ายมีส่วนร่วมอย่างเท่าเทียม มีกระบวนการเสริมสร้างศักยภาพของทีมงานและคณะกรรมการ ซึ่งพร้อมรับผิดชอบและมีการจัดการอย่างโปร่งใส สมาชิกได้รับผลตอบแทนเชิงเศรษฐกิจที่เป็นธรรมและมีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น สมาชิกให้ความสำคัญกับประสบการณ์และภูมิปัญญาในการผลิตและการจัดการด้านการตลาดเพื่อกำหนดทิศทางและแผนงานใหม่ๆ คุณสมบัติดังกล่าวข้างต้นนี้สามารถใช้เป็นฐาน (Benchmark) สำหรับประเมินขีดความสามารถของกลุ่ม

ความอยู่รอดของเกษตรกรรายย่อยขึ้นอยู่กับความเป็นชุมชน (community) ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของการพัฒนาอย่างยั่งยืนบนฐานการพึ่งตนเอง ปัจจุบันกระแส “ความสุขมวลรวมประชาชาติ” หรือ Gross domestic happiness, GDH ได้ถูกนำเข้าสู่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ระยะที่ 10 ซึ่งเป็นผลลัพธ์หนึ่งของแนวทางเศรษฐกิจพอเพียง ในขณะเดียวกันได้มีความพยายามที่จะถอดรหัสการพัฒนาอย่างยั่งยืนตามแนวเศรษฐกิจพอเพียง ออกเป็น: ความรู้ (Knowledge) ความดีคุณธรรม (Goodness) และวัฒนธรรมการอยู่ร่วมกัน (Community) (ประเวศ, 2549) ความเป็นชุมชน ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ได้กลายเป็นฐานวัฒนธรรมที่สำคัญของการพัฒนาสู่การอยู่เย็นเป็นสุข ดังเป็นที่ประจักษ์ของกลุ่มผู้ผลิตข้าวอินทรีย์ตำบลนาโผ อำเภอกุดชุม กลุ่มอินแปง จ. สกลนคร เป็นต้น

ความเป็นชุมชนได้สร้างพลังต่อรองในกระบวนการผลิตแบบเกษตรพันธะสัญญา ดังพบได้ในกรณีของกลุ่มเกษตรกรข้าวโพดหวานบ้านธารเกษม อำเภอพระพุทธรบาท จังหวัดสระบุรี มีการรวมกลุ่มมาประมาณ 3 ปี สมาชิกกว่า 100 ครัวเรือน ได้รวมกลุ่มกันเพื่อจัดระบบการผลิต ควบคุมปริมาณการผลิตและคุณภาพให้สอดคล้องกับความต้องการของบริษัทแปรรูปอาหาร มีประธานกลุ่มที่เข้าใจและเข้าถึงสมาชิกทุกคน ทำหน้าที่เจรจาธุรกิจกับบริษัท มีการตัดสินใจร่วมกันในการวางแผนการผลิต ทำให้กลุ่มดำเนินกิจกรรมตกลงโควตาขายข้าวโพดให้กับ 3 บริษัทในพื้นที่ใกล้เคียงได้ในปริมาณที่แน่นอน แม้จะไม่มีการทำสัญญาเป็นลายลักษณ์อักษร และสามารถจัดส่งไปยังบริษัทต่างจังหวัดในกรณีที่ผลผลิตมีมากกว่าโควตาที่ได้รับจาก 3 บริษัทนี้

ความสามารถในการควบคุมคุณภาพผลผลิตและการวางแผนจัดการเพื่อให้ได้ปริมาณสอดคล้องกับความต้องการของบริษัทและกำลังการผลิตของสมาชิก พร้อมกับการจัดการดินและน้ำอย่างเหมาะสม เพื่อให้เกษตรกรสมาชิกมีรายได้ที่เป็นธรรมและเพียงพอต่อการใช้จ่าย ทำให้กลุ่มประสบความสำเร็จและดำเนินการอย่างยั่งยืน

บุคคลในกลุ่มยังมีการเรียนรู้และร่วมกันพัฒนาพื้นที่ปลูก การคัดเลือกพันธุ์ที่เหมาะสมกับช่วงฤดูปลูก เพื่อหลีกเลี่ยงความเสี่ยงจากการเป็นโรค และรักษาเสถียรภาพของผลผลิต พร้อมทั้งแสวงหาความรู้เพิ่มเติมกับนักปรับปรุงพันธุ์ข้าวโพดหวานของภาคเอกชน

กลุ่มได้นำเครื่องจักรกลทางการเกษตรมาใช้เพื่อลดการใช้แรงงาน เช่น เครื่องหยอดเมล็ด นอกจากนี้ยังผลิตในระบบเกษตรปลอดภัย ซึ่งมีการควบคุมและลดการใช้สารเคมีทำให้ลดความเสี่ยงจากอันตรายจากการสัมผัสสารเคมีเกษตรอีกด้วย

โครงสร้างประชากรกับความยั่งยืนของระบบเกษตร

แรงงานภาคเกษตรมีสัดส่วนประชากรที่สูงวัยมากกว่าแรงงานนอกภาคเกษตร และได้คาดกันว่าแรงงานสูงวัยภาคเกษตรจะเพิ่มจำนวนขึ้นตามลำดับ Bryant and Gray (2005) ได้ศึกษาประชากรสูงวัยในภาคเกษตรและได้ประเมินความแตกต่างด้านการยอมรับเทคโนโลยีด้านการผลิต เช่น การใช้ปุ๋ยวิทยาศาสตร์ สารเคมีกำจัดศัตรูพืช และเครื่องจักรกล การถือครองที่ดิน และการใช้บริการสินเชื่อระหว่างเกษตรกรสูงวัยและเกษตรกรหนุ่มสาว พบว่าไม่มีความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญ แต่กลุ่มสตรีเกษตรกรสูงวัยจะมีโอกาสทำการเกษตรบนพื้นที่ของตนเอง และมีโอกาสเป็นหนี้น้อยกว่าเกษตรกรชายสูงวัย การศึกษาได้ชี้ให้เห็นว่าอายุไม่เป็นอุปสรรคต่อการใช้เครื่องจักรกล การยอมรับเทคโนโลยี การคัดเลือกชนิดพืช และการผลิตเชิงพาณิชย์ แต่ครัวเรือนเกษตรกรที่มีหัวหน้าครัวเรือนสูงวัยจะจัดอยู่ในกลุ่มที่มีรายได้ต่ำ งานวิจัยด้านรายได้จากภาคเกษตรและนอกภาคเกษตรได้ชี้ให้เห็นสัดส่วนที่เพิ่มขึ้นของรายได้้นอกจากภาคเกษตร

เมื่อพิจารณาโครงสร้างประชากรในชนบท ซึ่งสัดส่วนของเกษตรกรผู้สูงวัย (อายุมากกว่า 60 ปี) เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 4.5 ในปี 2528 เป็นร้อยละ 9.2 ในปี 2546 เกษตรกรวัยกลางคน (40-59 ปี) เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 24.7 เป็นร้อยละ 39.4 ในขณะที่เกษตรกรวัยหนุ่มสาว (15-39 ปี) ลดลงจากร้อยละ 70.8 เป็นร้อยละ 51.4 ในช่วงระยะเวลาเดียวกัน ในอนาคต ใครคือเกษตรกรไทย ? เกษตรกรสูงวัยจะมีผลกระทบต่อประสิทธิภาพการผลิตหรือเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาเกษตรไทยหรือไม่อย่างไร ? ซึ่งเมื่อพิจารณาจากระบบการผลิตทางเกษตรของประเทศ จะพบว่าผลิตภาพเกษตรต่อหน่วยแรงงานภาคเกษตรของประเทศจะต่ำ (GDP ภาคเกษตร หาดด้วย แรงงานภาคเกษตร) (Bryant and Gray 2005)

การติดตามการเปลี่ยนแปลงการใช้ที่ดินในพื้นที่นาของกลุ่มของจังหวัดเชียงรายและพะเยา พบว่า เกษตรกรได้ปรับเปลี่ยนการใช้ที่ดินนาชลประทานในพื้นที่อำเภอพานเป็นปอเลี้ยงปลานิลเพื่อการค้าจนกลายเป็นแหล่งผลิตปลานิลเลี้ยงในบ่อดินที่ใหญ่ที่สุดของภาคเหนือตอนบน โครงสร้างประชากรจะมีส่วนต่อการปรับเปลี่ยนระบบการผลิตและการใช้ประโยชน์ที่ดินจากนาข้าวเป็นปอเลี้ยงปลาหรือไม่ ?

แรงงานจ้างภาคเกษตร

แรงงานภาคเกษตร ได้ถูกจัดเป็นแรงงานนอกระบบ ปัจจุบันยังมีระบบคุ้มครองหรือสวัสดิการแรงงานที่ให้โอกาสแรงงานภาคเกษตรเข้าถึงได้ ซึ่งนับว่าเป็นส่วนที่ถูกละเลยและถูกเอาเปรียบมากที่สุด ดังจะเห็นได้จากระบบ

เกษตรพันธะสัญญา ซึ่งในเอกสารสัญญา ความสัมพันธ์ระหว่างบริษัทและเกษตรกรจะเปลี่ยนจากนายจ้างและลูกจ้างเป็น “ผู้ว่าจ้าง” และ “ผู้รับจ้าง” ทำให้บริษัทไม่จำเป็นต้องปฏิบัติตามกฎหมายแรงงาน

แรงงานเกษตรมีความสำคัญต่อระบบการผลิตของเกษตรกรรายย่อย ซึ่งเฉพาะแรงงานในครัวเรือน ไม่สามารถดำเนินการทุกขั้นตอนของกระบวนการผลิตได้ เช่น ช่วงปลูกและเก็บเกี่ยว ดังนั้นความอยู่รอดของเกษตรกรรายย่อยจึงขึ้นอยู่กับ แรงงานแลกเปลี่ยนและแรงงานจ้าง ในระบบการผลิตเพื่อยังชีพ เช่น การผลิตข้าวเพื่อบริโภค สังคมเกษตรภาคเหนือ ยังคงไว้ซึ่งระบบแรงงานแลกเปลี่ยน แต่การผลิตเชิงพาณิชย์ ทุกครัวเรือนมีเป้าหมายและให้ความสำคัญกับผลประโยชน์ส่วนตัว ได้ทำลายแรงงานแลกเปลี่ยน มีเพียงบางพื้นที่ที่กลุ่มเกษตรกรมีระบบการผลิตเหมือนกัน และความเป็นชุมชนยังเหนียวแน่น ระบบแรงงานแลกเปลี่ยน ยังเป็นฐานวัฒนธรรมที่ค้ำจุนระบบการผลิตและวิถีชีวิตของชุมชน เช่นระบบการผลิตข้าว ข้าวโพด และปศุสัตว์ของกลุ่มเกษตรกรบ้านดงป่าดั้น อ. แม่แตง จ. เชียงใหม่ (ข้อผูกและคณะ 2549) ระบบการผลิตอ้อยโรงงาน ของ ต. เวียงตาล อ. ห้างฉัตร จ. ลำปาง เป็นต้น

แรงงานจ้างภาคเกษตร มีหลายประเภท เช่น แรงงานถาวร ชั่วคราว แรงงานตามฤดูกาล แรงงานอพยพ แรงงานจ้างที่ได้รับค่าจ้างเป็นเงินหรือไม่เป็นตัวเงิน (ข้าว วัว) เป็นต้น (Hurst, et al 2005) การเกษตรไทยที่การพัฒนาเครื่องจักรกลขนาดเล็กไม่ก้าวหน้าเท่าที่ควร และชุมชนภาคเกษตรได้เคลื่อนย้ายไปสู่แรงงานรับจ้างภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการ แรงงานภาคเกษตรจึงเป็นหน่วยสนับสนุนการผลิตที่สำคัญของระบบเกษตรของประเทศ แต่เป็นชุมชนที่มีความเสี่ยงทางสังคมสูงและไม่มีการจัดการระดับองค์กร (เช่น สหภาพ) ทำงานภายใต้ที่ไม่ได้รับการดูแลด้านสุขภาพ สวัสดิการ และสภาพสิ่งแวดล้อม ของการปฏิบัติงานโดยเฉพาะแรงงานอพยพ

ปัจจุบันแรงงานข้ามประเทศ กระทั่งแรงงานได้ออกข้อระเบียบที่ผู้ประกอบการต้องขึ้นทะเบียนแรงงานข้ามชาติ พร้อมทั้งการจัดระบบสวัสดิการขั้นพื้นฐาน เช่นการประกันสังคมและสุขภาพ แต่ในขณะที่แรงงานอพยพภายในประเทศซึ่งเป็นแรงงานคนไทย เช่นแรงงานอพยพจากภาคอีสาน เคลื่อนย้ายครอบครัวมารับจ้างตัดอ้อยที่ภาคกลาง (กาญจนบุรี) โดยที่ระบบสุขภาพ 30 บาทรักษาทุกโรคไม่สามารถครอบคลุมได้ และสมาชิกเด็กในครัวเรือนไม่สามารถเข้าถึงการศึกษาขั้นพื้นฐานในสถานที่ใหม่ ได้กล่าวกันว่า ความยั่งยืนของอุตสาหกรรมอ้อยและน้ำตาลขึ้นอยู่กับความสามารถของชาวไร้อ้อยรายใหญ่ และน้ำตาลในโรงงานอ้อย

อย่างไรก็ตาม ในข้อเสนอการพัฒนาอุตสาหกรรมอ้อยและน้ำตาลอย่างยั่งยืนของสำนักงานคณะกรรมการอ้อยและน้ำตาลไม่มีข้อความใดระบุถึงแรงงานเกษตร โดยเฉพาะแรงงานอพยพในระบบการผลิตอ้อย อันที่จริงไม่ใช่เฉพาะในประเทศไทย แม้แต่ในองค์กรแรงงานระหว่างประเทศ (ILO) ไม่ได้มีการกล่าวถึงแรงงานจ้างภาคเกษตร (Hurst et al, 2005)

ในการศึกษาแรงงานจ้างภาคเกษตร จากการที่ได้พบเห็นความแร้นแค้นของครอบครัวแรงงานอพยพจากภาคอีสาน เช่น บ้านหินเหล็กไฟ อำเภอท่าตูม จ. สุรินทร์ ทำให้เราต้องเข้าใจและเข้าถึงบทบาทของแรงงานจ้าง/แรงงานอพยพภาคเกษตรมากขึ้น เช่น 1) การศึกษาประเมินความต้องการของแรงงานอพยพภาคเกษตร และแผนงานลดปัญหาความยากจนในกลุ่มแรงงานดังกล่าว 2) ความมั่นคงด้านสิทธิมนุษยชนขั้นพื้นฐานของแรงงานอพยพภาคเกษตร และ 3) บทบาทของแรงงานอพยพภาคเกษตรต่อความยั่งยืนของระบบเกษตรไทย และการพัฒนาชนบทอย่างยั่งยืน ทั้งที่เป็นอยู่ในปัจจุบันและศักยภาพในกาลข้างหน้า พร้อมทั้งกระบวนการเสริมความเข้มแข็งด้านทักษะ ความรู้ และการจัดการพร้อมทั้งระบบสวัสดิการ

เส้นทางข้างหน้า

การประมวลงานวิจัยในพื้นที่และการเข้าไปมีส่วนร่วมสังเกตการณ์กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน ในประเด็นต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาเกษตรยั่งยืน ได้สร้างสิ่งท้าทายใหม่ให้กับนักปฏิบัติการในพื้นที่

1. ผลการพัฒนาเกษตรตามแนวทางปฏิวัติเขียวได้ทำลาย ภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการจัดการพันธุกรรมพืชและสัตว์ เกษตรกรไม่สามารถเรียกร้องสิทธิทางปัญญาด้านพันธุกรรมพืช ดังในกรณีศึกษาเรื่อง เมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชน การฟื้นฟูภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านการจัดการพันธุกรรมพืชและเมล็ดพันธุ์ชุมชนที่เกี่ยวข้องกับพืชอาหารหลัก ดังเช่น ข้าว จำเป็นต้องได้รับการผลักดันอย่างเร่งด่วน ในขณะที่พันธุ์พืชสมัยใหม่ที่มีการดัดแปลงทางพันธุกรรม ซึ่งมีมูลค่ามหาศาลเชิงพาณิชย์ได้ มีการชักชวนให้รัฐบาลสนับสนุนจากภาคเอกชนอย่างจริงจัง

การทำงานระดับชุมชน ในกระบวนการสร้างความเข้มแข็ง จะเป็นยุทธศาสตร์ที่ดีและเหมาะสมที่จะสร้างผลกระทบมากพอที่จะยับยั้งการเข้ามาของพันธุ์ข้าวดัดแปลงพันธุกรรมได้หรือไม่ อย่างไร? และจะพัฒนาสมรรถนะในการพึ่งตนเองด้านเมล็ดพันธุ์ของชุมชนอย่างแท้จริงและยั่งยืนได้อย่างไร? แผนงานเมล็ดพันธุ์ข้าวชุมชนจะดำเนินการได้ดีที่ระบบสถาบัน องค์การใดบ้างที่เกี่ยวข้องและกำหนดบทบาทร่วมกันอย่างไรที่จะก่อให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุด?

2. รูปแบบเกษตรพันธะสัญญาดังปรากฏในรายงาน ชี้ให้เห็นว่าความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนเกษตรกรและภาคเอกชน ยังไม่เข้าข่ายความเป็นภาคีพันธมิตร (partnership) อย่างแท้จริง โดยเฉพาะการจัดสรรผลประโยชน์ที่เป็นธรรม ดังกำหนดในขั้นตอนสุดท้ายของเกษตรทฤษฎีใหม่ตามแนวความคิดเศรษฐกิจพอเพียง

รูปแบบเกษตรพันธะสัญญาในทุกกระบวนการผลิตพืช สัตว์ ประมงและป่าไม้ จำเป็นต้องได้รับการทบทวนบนฐานของการพัฒนาสวัสดิการใหม่ให้กับชุมชนภาคเกษตร การเจรจาต่อรองโดยมีภาครัฐที่เข้ามาเกี่ยวข้อง อาจจะไม่เพียงพอ กระบวนการกลุ่มโดยเน้นการพัฒนาทุนทางสังคมและมนุษย์จะช่วยสร้างระบบที่เป็นธรรมในเกษตรพันธะสัญญาให้ดีกว่าเดิมจริงหรือไม่? รูปแบบการเป็นหุ้นส่วนระหว่างบริษัทเอกชนและเกษตรกรในระบบเกษตรพันธะสัญญา จะเป็นอย่างไร ที่จะก่อให้เกิดธรรมาภิบาลระบบการผลิตดังกล่าว?

3. เกษตรชุมชน (Community agriculture) ที่เน้นการรวมกลุ่มร่วมมือช่วยเหลือซึ่งกันและกัน ดังเช่นกลุ่มข้าวอินทรีย์กุดชุม และกลุ่มข้าวโพดหวานพระพุทธรบาท เป็นรากฐานของเกษตรยั่งยืนภายใต้เศรษฐกิจพอเพียง กรณีความสำเร็จเหล่านี้ จะมีโอกาสสร้าง และขยายผลในวงกว้างได้อย่างไร? กระบวนการขยายผลกิจกรรมหรือหน่วยงานที่มีคุณสมบัติและเนื้อหาสาระบูรณาการ และหน่วยงานรัฐที่มีโครงสร้างองค์กรแบบแยกส่วนจะต้องปรับยุทธศาสตร์ การทำงานเชิงบูรณาการอย่างไร ที่จะก่อให้เกิดประสิทธิผลอย่างต่อเนื่อง ?

4. โครงสร้างประชากรภาคเกษตร ไม่ได้แตกต่างจากโครงสร้างประชากรของประเทศ ที่ได้รับผลกระทบจากโครงการวางแผนครอบครัวอย่างเข้มข้นในช่วงทศวรรษที่ 70 กล่าวคือ สัดส่วนของเกษตรกรสูงวัยเพิ่มขึ้นตามลำดับในขณะที่พื้นที่เกษตรลดลง เนื่องจากได้รับการปรับเปลี่ยนเป็นพื้นที่อุตสาหกรรม และที่อยู่อาศัย รูปแบบการผลิตและเทคโนโลยีที่เหมาะสมสำหรับเกษตรกรสูงวัย และ “เกษตรกรบางเวลา” ซึ่งจะมีสัดส่วนที่เพิ่มขึ้นเช่นเดียวกันจะเป็นอย่างไร โดยเฉพาะการผลิตพืชอาหารเพื่อความมั่นคงของประเทศ

5. แรงงานจ้างภาคเกษตร ยังไม่ได้รับการสร้างความเข้าใจอย่างแท้จริง และมักจะถูกกำหนดว่าเป็นแรงงานด้อยฝีมือ ค่าจ้างจะต่ำกว่าแรงงานขั้นต่ำ แต่กระบวนการผลิตเพื่อสุขภาพและคุณภาพที่ไม่ส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม จำเป็นต้องการความรู้ ประสบการณ์ ภาพพจน์ของ แรงงาน “ด้อยฝีมือ” จำเป็นต้องได้รับการแก้ไขบนฐานการจัดการความรู้ของเกษตรกร เพื่อสร้างเกษตรกรมืออาชีพ

ในกลุ่มแรงงานจ้างภาคเกษตร แรงงานอพยพเป็นกลุ่มที่ด้อยโอกาส และมีความเสี่ยงทางสังคมสูงและอ่อนแอมากที่สุด การยกระดับความเป็นอยู่ พร้อมทั้งการปรับปรุงระบบบริการสุขภาพและสังคมสวัสดิการควรจะดำเนินการในระดับนโยบายและพัฒนาร่วมกันหลายกระทรวงให้เกิดประสิทธิผลได้อย่างไร?

เอกสารอ้างอิง

Bryant, J. and Gray, R. 2005. Rural population ageing and farm structure in Thailand. Roam, FAO.

Hurst, P. Termine, P and Marilee, K. 2005. Agricultural workers and their contribution to sustainable agriculture and rural development FAO-ILO-IUF

Watts, M. J. 1994. Life under contract: Contract Farming, Agrarian Restructuring and Flexible Accumulation. In P.D. Little and M.J. Watts, ets., Living under contract: Contract Farming and Agrarian Transformation in Sub-Saharan Africa. Madison: University of Wisconsin Press. P. 21-77

ช่อผกา ม่วงสุข บุศรา ลิ้มนิรันดร์กุล และ พฤษชัย ยิบมันตะสิริ. 2549 ในเอกสารประกอบรายงานการสัมมนาวิชาการประจำปี 2549, 22-23 กันยายน 2549 ณ โรงแรมกรีน เลค รีสอร์ท อ.เมือง จ. เชียงใหม่

บุศรา ลิ้มนิรันดร์กุล พฤษชัย ยิบมันตะสิริ ช่อผกา ม่วงสุข และประทานทิพย์ กระมล. 2549. เกษตรพันธะสัญญากับโอกาสการพัฒนาของเกษตรกรรายย่อย ในเอกสารประกอบรายงานการสัมมนาวิชาการประจำปี 2549, 22-23 กันยายน 2549 ณ โรงแรมกรีน เลค รีสอร์ท อ.เมือง จ. เชียงใหม่

ประเวศ วะสี. 2549. เศรษฐกิจพอเพียงเยียวยาโลก ในหลวงกับบรรษัทพัฒนาใหม่. ในงานเสวนา “วิชาการพัฒนาชาติฉลองสิริราชสมบัติ 60 ปี” จัดโดยชมรมผู้รับพระราชทานทุนอานันทมหิดล 24 กรกฎาคม 2549 ณ โรงแรมพลาซ่าแอทธินี กรุงเทพฯ

เสรี พงศ์พิศ. 2549. เศรษฐกิจพอเพียงในสังคมไทย เกิดได้ถ้าใจปรารถนา. หนังสือพิมพ์มติชน วันที่ 6 กันยายน 2549.